

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1958 - 1959

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 0

Emirü Poloy Bağış

Yıl: 1958—1959

Cilt : VII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1958 - 1959

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 0

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa No.
Ali Hikmet BERKİ : İslâmda Vakıf	1 - 10
Prof. Tayyib OKİÇ : İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı	11 - 20
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : Değerler ve İnanma Problemi Hak- kında Bazı Notlar	21 - 32
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : Quelques Notes Sur le Problème Des Valeurs et de la croyance	33 - 42
Prof. Dr. Şakir BERKİ : İslâm Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilâtı	43 - 54
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU : Din Sosyolojisi Çalışmaları	55 - 61
Doç. Dr. Neş'et ÇAĞATAY : Fatimiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri	63 - 77
Nafiz DANIŞMAN : İslâmda Mücadele Hedeflerinin De- ğişmesi	79 - 83
Mehmet ÖNDER : Mevlananın El Yazısı Üzerine Bir Araştırma	85 - 87
Dr. Cavit SUNAR : Bergsonda Cansız Madde ve Can- lılar Âlemi	89 - 95
Dr. Bahriye ÜÇÖK : Ridde	97 - 113
Neda ARMANER : Okullarda Din Öğretimi Üzerine ..	115 - 118
Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU : İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzal- inin Yeri	119 - 130
Dr. Necati ÖNER : Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı	131 - 177
 <u>Bibliyografya</u>	
Dr. Yaşar KUTLUAY : Soheil M. Afnan, Avicenne	179
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU : Reuben Levy, The Social Structure of Islam	180
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN : Prof. Dr. Y. Abadan - Prof. B. Savcı, Türkiyede Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış	180
Nafiz DANIŞMAN : M. Hamidullah, Le Prophète de L'İslam	181
Dr. M. Esad KILICER : Dr. Muhammed Yûsuf Mûsa, Mu- hâdarât fî Tarîh-il Fıkh'il-İslâm ...	183

FATİMİLER DEVLETİNİN KURULUŞU VE AKİDELERİ

NEŞ'ET ÇAĞATAY

Daha islâmiyetin yayılışının ilk yüzyılından başlayarak, ehl-i sünnet inanişına muhalif, İmamiye, Aleviye, İsmailiye ilah. gibi adlarla anılan ve aralarında ufak tefek bazı farklar bulunan bir sürü itizalî mezhepler ortaya çıkmıştı.

Bu mezhepler, dâîlerin yani halkı bu inanca davet etme ödeviyle görevli bulunan kimselerin, Emevîler ve Abbasîler devletlerinin nüfuz bölgelerinden uzak yerlerde, bilhassa islâmiyeti iyice kavramamış ve ona reayeti külfetli yani ağır bulan cahil halk arasında yayılıyor, fırsat bulunca bazı siyasî teşekküller halinde ortaya çıkıyorlardı.

İşte Fatimiler Devleti de, iki üç yüzyıl devam eden sistemli ve teşkilatlı propaganda faaliyetleri neticesinde kurulan Mağrib-i Aksa'daki İdrisîler, Yemen'deki Sa'da'da kurulan Beni Taba Taba, Yemende ve Taberistan'da kurulan Zeydîler, Cürcan'da kurulan Beni Ziyar, Güney İran'da ve Irak'ta kurulan Beni Bûye, Deylem'deki Alamut'ta kurulan İsmailîler gibi bir devlettir.

Gerçekten haritaya bakacak ve bu bölgeler halkının durumlarını göz önüne getirecek olursak vaziyet açık olarak görülür.

İdrisîler, eski Romalılar devrinden beri muhtelif din ve mezheplerin revaç bulduğu sahalarda yerleşmişlerdir. Beni Taba Taba, Hz. Peygamberin sağlığında ve vefatından sonra daima karışıklık çıkan ve baş kaldıran bir yer olmuş bulunan Yemen bölgesinde hakimiyet kurmuş; Taberistan'da Zeydîler, Cürcan'da Beni Ziyar, Güney İran ve Irak'ta Buyeliler, Deylem'de İsmailîler yerleşmiştir ki buralar halkının da, devlet otoritesinin tesise çalıştığı normal içtimaî ve siyasî düzenlere karşı ta İran'ın Arşaklar hükümdar sülâlesi devrinden başlayarak, islâm hâkimiyeti zamanına kadar her zaman tepkiler gösterdiklerini, baş kaldırdıklarını biliyoruz.

* * *

Türlü maksatlarla ortaya atılan bu yeni mezhepleri yaymak isteyen propagandacıların ileri sürdükleri, tafsilatını biraz sonra göreceğimiz akidelerin menşei ve genel hatları nelerdir?

Hulefai Raşidin'in üçüncüsü Hz. Osman devrini gözden geçirirsek göreceğimiz gibi, islâmiyette yüzyıllar boyunca sürüp giden nifak ve karışıklık unsurlarının tohumlarını ilk eken, Abdullah ibn-i Sebe' adında birisidir¹.

İbn-i Sebe', aslen San'a'lı bir yahudi olup annesi siyah bir kadındı². Hz. Osman'ın hilâfetinin sonlarına doğru islâm dinine girmişti. O, daha önce, muhtelif dinler hakkında derin bir bilgi edinmiş olup çok kurnaz bir kimse idi.

Son derece akraba sever bir zat olan Hz. Osman'ın, önemli devlet memuriyetlerine kendi akrabasını yerleştirmiş olmasından ve onlardan bazısının, halkın, ikinci halife Hz. Ömer devrinde gördükleri ve alıştıkları şeriat ve adalete harfiyyen uyar görünmeyişinden ve Hz. Osmanın da, yer yer beliren birtakım şikâyetlere rağmen onların bu hareketlerine mani olamaması sebepleriyle halk arasında hoşnutsuzluklar hasıl olmuştu. Abdullah İbn-i Sebe', bu dedikodular ve hoşnutsuzluklardan istifade

¹ Bak. el-Fark Beyn el-Firak, ss. 143, 144.

² Bu sebeple Abdullah, "İbn-i Seveda" diye de anılır. Bak. Şehristani, I, 24.

ederek "Hz. Muhammedin, kendi sağlığında açık olarak, kendisinden sonra yerine, Ali b. Ebi Talib'in halife olmasını vasiyet ettiği halde, bu emrinin yerine getirilmediğini, Hz. Ali'nin ilk halife olma hakkının elinden alındığını, esasen Hz. Muhammedin ölmüş olmayıp, bir müddet sonra tekrar ortaya çıkacağını ve Ali b. Ebi Talib'in ilk halife olması hususundaki emrini yerine getirmeyenleri şiddetli cezalarla cezalandıracağımı, bu ceza ve sorumluluktan kurtulmak ve Resul-ü Ekrem'in emirlerini yerine getirmek için, mevcut hükümeti yani Hz. Osman'ı azl ederek Ali b. Ebi Talib'in hilâfet makamına getirilmesi icab ettiğini" söylemeğe başladı. O, bu fikirlerini yaymak için Hicaz'da Medine halkı ve civar kabileleri, Irak'ta Basra ve Kûfe şehirleri halkı, Suriye'de Şam halkı, Mısır'da bir çok şehirler halkı arasında dolaşarak bunların safdil ve cahil tabakasını kandırmağa muvaffak oldu. Aynı zamanda her dolaştığı yerde fikirlerini benimseyen ve onları, kendisi başka yerlere gittiğinde yayabilecek bir takım kimseler buldu ve daima onlarla muhabere etti.

Bu telkin ve propagandalara bazı olayların da eklenmesiyle halife Hz. Osman şehid edilmiş³ ve o'nun yerine halife seçilen Hz. Ali'nin halifeliği sırasında, Muaviye ile aralarında çıkan hadisede hakeme müracaat edilmesi, bu hakemlerden Muaviyenin hakemi Amr b. Âs'ın hileye sapması sebebiyle halk arasında muhtelif fırkalar ortaya çıkmış, bu fırkalardan biri olan Haricîler'den Abdurrahman b. Mülcem de Ali b. Ebi Talib'i, Kûfe'de şehid etmiştir⁴.

³ Hz. Osman'ın şehid edilmesine sebep olan hadiselerde bardağı taşıran damla, Mısır valiliğine tayin edilen Hz. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed'in katli için mektup yazılması oldu. şöyle ki: Hz. Osman, kâtabi Mervan b. Hakem'in ve sair akrabasının iltimaslarıyla, bir çok önemli mevkilere kendi yakınlarını tayin etmiş bunlar da halkın hoşuna gitmeyen bazı işler yapmışlar böylece her tarafta Hz. Osman aleyhine bir hareket başlamıştı. Bu durumun islahı için, Medineye, Basra, Kûfe ve Mısır'dan heyetler gelmiş ve bir uzlaşmaya varılmıştı. Bu uzlaşma gereğince o sırada Mısır valisi bulunan Abdullah b. Ebi Serh azl edilip yerine, Hz. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed tayin edilmişti; fakat Mervan b. Hakem, Mısır'a, Abdullah b. Ebi Serh'e mektup yazıp Muhammed b. Ebi Bekir Mısır'a varır varmaz adamlarıyla birlikte öldürülmesini tavsiye etmiş, bu mektup, Mısır'a gitmekte olan yeni vali Muhammed b. Ebi Bekir ve adamları tarafından ele geçirilmişti. İşte bunun üzerine, Muhammed b. Ebi Bekir ve yanındakiler tekrar Medineye dönüp Hz. Osman'a, ya Mervan b. Hakem'i kendilerine teslim etmesini yahut da hilâfetten çekilmesini teklif etmişler o da bu teklifleri kabul etmeyince evine girip kendisini şehit etmişlerdir.

⁴ Hz. Ali'nin, halife seçildikten sonra bir kısım valiler arasında Muaviye'yi de azle teşebbüs etmesi, Muaviyenin de Hz. Osman'ın kanını davaya kalkması sebebiyle patlak veren hadiseler üzerine Ali ile Muaviye orduları Siffin mevkiinde karşılaşmış, günlerce süren şiddetli savaş sonunda mağlub olacağını anlıyan Muaviye, Amr b. As tavsiyesiyle askerlerine mızraklarının ucuna Kur'an-ı Kerim taktırarak "Tanrının kitabı davamızda hakem olsun" teklifinde bulunmuş, bunun üzerine savaş durup mesele hakeme havale edilmişti. Ali b. Ebi Talib'in hakemi Ebu Musa al-Aş'arî, Muaviyeninki Amr b. As'tı. Amr, Ebu Musa'yı, Ali'nin ve Muaviyenin azl edilmesine ve halkın yeni bir halife seçmelerine ikna etti. Verdikleri hükmü halka ilan edeceklerdi. Amr, güya yaşına hürmeten ilk sözü Ebu Musa'ya verdi. Ebu Musa kürsüye çıkıp, hakemi bulunduğu Ali b. Ebi Talib'i hilâfetten azl ettiğini bildirdi. Ondan sonra kürsüye çıkan Amr b. As halk'a "Ebu Musa'nın Ali b. Ebi Talib'i azl ettiğini duydunuz; ben de Muaviye b. Ebi Süfyan'ı halife tayin ettim" dedi. bunun üzerine halk arasında dehşetli bir kaynaşma başladı. Bir kısım halk, aldatıldığı için Hz. Ali'nin hakkını almak üzere birleşti, bir kısmı ise, hem hakeme baş vurma fikrini kabul etti diye Ali'ye, hem de onu aldattular diye Muaviyeye ve taraftarlarına düşman oldular ki bunlara "Haricîler" denir. Bunlardan Mülcem oğlu Abdurrahman (İbn-i Mülcem), Bekir oğlu Amr ve Abdullah oğlu Berk sözleşip, aynı günde, Mısır'da vali bulunan Amr b. As'ı, Şam'da bulunan Muaviye'yi ve Kûfe'de bulunan Ali b. Ebi Talib'i öldürmeğe karar verdiler. Yanlarına birer zehirli kılıç alıp Berk, Şam'a, Amr, Mısır'a, İbn-i Mülcem, Kûfe'ye gitti. Berk, kararlaştırdıkları günde camie gelmiş bulunan Muaviye'nin uyluğuna bir kılıç vurup yaraladı fakat Muaviye ölmedi. Mısır'a giden Amr, o gün Mısır valisi Amr b. As rahatsızlığı sebebiyle yerine başkasını gönderdiğinden, Amr b. As zanniyle o şahsı şehid etti. İbn-i Mülcem de Kûfe Camiinde Ali b. Ebi Talib'i şehid etti. Bak. Vak'at-u siffin, muhtelif yerler. (M. IX. yüzyıl başında yazılmış olan bu kitap yalnız Ali - Muaviye mücadelesini ele almıştır).

İbn-i Sebe', Hz. Ali'nin şehid edilmesinden sonra bu defa da şu fikirleri yaymağa başladı: "Ali b. Ebi Talib ölmemiş ve öldürülmemiştir. Bir müddet sonra tekrar ortaya çıkacak, dünyayı adaletiyle dolduracaktır. Yalnız, o'nun ikinci gelişine kadar o'nun zürriyetinden gelecek imamlar yerini işgal edeceklerdir."

İşte bu fikirler, itizalî mezheplerdeki "imam mahfi", "imam muntazar" yani daima saklı veya beklenen imamların mevcut bulunması sebebiyle dünyanın imamdan halî olmadığı, ancak bunların gizlenmiş bulunup münasib vakit ve yerlerde ortaya çıkacakları akidesinin doğuşunun hareket noktasıdır.

Bu propagandalar tesirinde kalan Kûfe ve Basra havalisi halkı, babasının yerine halife seçilen Hz. Hasan'ın'da vefatından sonra ⁵ bu defa halifelik makamına Hz. Ali'nin diğer oğlu Hz. Hüseyin'i çağırılmışlar, o, bir kısım maiyetiyle Irak'taki Kerbela mevkiine vardığında, Emevî halifesi Yezid b. Muaviye'nin Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad b. Ebihî tarafından, Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas komutasında gönderilen ordu ile karşılaşmış ve yapılan savaşta o anda yanında kalmış bulunan 70 kadar taraftarıyla birlikte şehid edilmişti ⁶. Bilhassa bu hadiseden sonra, Ehl-i Şia adı verilen Ali taraftarları, davalarının haklı ve masumluğuna acıklı ve müessir bir sebep daha bulmuş olarak faaliyetlerini büsbütün artırmışlar, bu hadiselerle sebep olan Hz. Osman devrinden başlayarak Muaviye devrinde işi azıtıp meseleyi bir sülâle asabiyeti haline getiren Emevîlere karşı bütün Haşimîler ve taraftarları gizliden gizliye "Al-i Muhammed'den Rızaya" rumuzu ile halkı, acıklı akıbetlerinin hatıraları her tarafta yaygın ve taze bir halde bulunan Ali evladından birine biata davet etmeğe başlamışlardı.

Bu hareketlerin başında, Taifli Beni Sakif kabilesinden Ebu Ubeydet üs Sakafî'nin oğlu Muhtar üs-Sakafî'yi görüyoruz. Muhtar, İmam Hüseyin'in, Kerbela'da feci bir şekilde şehid edilmesi üzerine, kendisini davet ettikleri halde yardım edemediklerinden, irtikâb ettikleri hatanın dehşeti karşısında vicdanlarını susturamıyan "Tevvabîn" namıyla, mal ve canlarıyla intikam almak için ortaya atılan Kûfelilerin ve Medayin ve Basra taraflarındaki, aynı şekilde nedamet yükü altında ezilen halkın başına geçerek Kûfe'de bir Alevî devleti kurmuş ve Kerbelâ vak'ası âmillerinin cezalarını kanlı bir şekilde vermiştir ⁷. Fakat bir müddet sonra bunun, Yezid b. Muaviye'nin halifeliğini

⁵ Bak, İbn ül-Esir, III, 202 vd., 228.

⁶ Muaviye, M. 18 nisan 680 tarihinde ölmüş, daha ölmeden, oğlu Yezid'i yerine halifelige namzed tayin etmişti. Yezid halifelik makamına geçtiğinde Hz. Hüseyin Medinede idi. O zamanki Medine valisi Velid b. Utbe b. Ebi Süfyan, Hüseyin'i Yezid'e biata davet etmiş ve o da biat etmeyip, Abdullah b. Zübeyr gibi Mekkeye gitmişti. Kûfeliler Hz. Hüseyin'i, halife seçecekleri vaadi ile Kûfe'ye davet ettiler. Hüseyin, Ömer b. Hattab'ın oğlu Abdullah, Abdullah b. Abbas ve kendi kardeşi Muhammed b. Hanefiye'nin kendisine, gitmemesi, Kûfe halkının sözünde durmayıp kendine gadr edilebileceği, hiç olmazsa ailesi efradını götürmemesi hususunda ısrarla yaptıkları tavsiyeleri dinlememiş yola çıkmıştı.

Hz. Hüseyin şehid edildiğinde 55 yaşında idi; Hasan ve Ömer adlarındaki çok küçük olan iki oğlu ile, 10 Muharrem vak'ası günü çadırda hasta yatmakta olan 21 yaşındaki Ali Evsat lakabıyla anılan oğlu (Zeynelabidin) sağ kalmıştır. Diğer oğulları, savaşarak şehid olmuşlardır. Hadiseden sonra Hz. Hüseyin-in ehl-i beyt'i, Şam'a, Yezid b. Muaviye'ye götürülmüş, Yezid çok müteessir olmuş, bunların yanına adamlar katarak arzuları üzerine onları Medineye yollamıştır. Bak. İbn ül-Esir, III, 268-302

⁷ Muhtar üs-Sakafî, Kûfe'de aşiret, kuvvet ve kudret sahibi bulunan Eşter'in oğlu İbrahim ile iş birliği yapmış ve Hz. Hüseyin'i şehid eden orduda bulunmuş olan 248 kişiyi Kûfe'de idam ettirmiştir. İmam Hüseyin ile savaşan ordunun komutanı Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas ile bunun oğlu Hafs'ın başlarını da kestirmiştir. Ayrıca Hz. Hüseyin'in başını kesen Havlî b. Yezid'i de yakalatıp öldürtmüş ve cesedini yakırmıştır. Öte yandan Muhtar'ın yardımcısı İbrahim b. Eşter de Ubeydullah b. Ziyad b. Ebihî üzerine ordu ile yürüdü, onu mağlup ve katl ederek başını Muhtara yolladı Bak. İbn ül-Esir, III, 337 vd.

tanınıyarak Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr⁸ kuvvetleriyle yaptığı savaşta ölmesi, Abdullah b. Zübeyr'in de Mekke'de dokuz yıl hilâfetini devam ettirip, Haccac b. Yusuf üs-Sakafî'nin⁹, Mekkeyi yedi ay muhasarasından sonra yapılan şiddetli savaşta şehid olması ile zahiren nisbî sükûn avdet etmiş, islâm ülkeleri tekrar bir halife idaresinde birleşmiştir. Böyle olmakla beraber, biraz yukarıda kaydettiğimiz propaganda ve telkinler, ateşli Şii daîleri vasıtasıyla alttan alta devam ediyor, bu fırkaların, Hz Ali'nin, Beni Hanife'den evlendiği bir kadından doğma oğlu Muhammed b. Hanefiye'yi imam tanımaları, bunun ölümünde imamlığın, bunun oğlu Ebu Haşim Ali'ye geçmesi üzerine bunun namına faaliyette bulunulduğu, Emevî halifelerinin gözünden kaçmıyordu.

Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik, Ebu Haşim Ali'yi, Humeyme¹⁰ yakınlarında bir yerde içine zehir katılmış sütle zehirletince Ebu Haşim Ali, imameti, Hz. Peygamberin amcası Hz. Abbas'ın torunlarından Muhammed'e¹¹ vasiyet ve yanındaki Şiilere, hilâfetin, Abbas Oğullarına intikal edeceğini ifade ve bundan sonra Abbas oğullarından Muhammed b. Ali'ye baş vurmalarını tavsiye etmiş, bunlar da hemen yeni imam Muhammed b. Ali'ye biat edip etrafa yayılarak gizli gizli halkı davete başlamışlardı.

Bilhassa devlet merkezinden uzak olan Horasan'a 12 nakib ve 70 propagandacı yollamışlar, burada, içlerinde Ebu Müslim Horasânî'nin¹² de bulunduğu bu kimselere kısa bir zamanda altmış binden fazla halk katılmış, İmam Muhammed b. Ali'nin ve bunun, kendi yerine bıraktığı oğlu İbrahim'in vefat etmesiyle imamet, Muhammed b. Ali'nin diğer oğlu yani İbrahim'in küçük kardeşi Ebu'l-Abbas Abdullah'a geçmiş, Ebu'l-Abbas Abdullah¹³, taraftarlarının yardımıyla M. 750 tarihinde Emevî Hanedanını ortadan kaldırarak Abbasîler Hanedanını kurmuştur.

Hulefa-i Raşid'in sonuncusu bulunan Ali b. Ebi Talib'in ölümünden sonra geçen 90 yıllık müddette, hilâfet makamına Ali evladından birini geçirmek için sarfedilen Şii gayreti, Ebu Haşim Ali'nin, yerine bir erkek evlat bırakmadan ölmesi ve imameti Abbas oğullarına vasiyet etmesi ve, belki durumun aslımı bilmiş olsalardı bu uğurda çalışmayacak olan müfrit Alevilerin, farkına varmadan "Al-i Muhammedden Rızaya" rumuzıyla biat almak için çalışmalarını sebebiyle tahakkuk edemeyip akamete

⁸ Abdullah b. Zübeyr, Aşerei Mübeşşere'den olan Zübeyr b. Avvam'ın oğludur. Annesi, Hz. Ebu Bekir'in kızı Esmâ olup, müslümanların Mekkedeki Medineye göç etmelerinden sonra muhacir müslüman cemaatı arasında ilk doğan erkek çocuktur. M. 624 yılı Şubat ayında doğmuş, 4 Ekim 692 tarihinde Mekke'de, Haccac ordusuyla yaptığı savaşta şehid olmuştur. Bak. Ibn-i Hacer, el-İsabe, Mısır, 1939, II, 301; Ibn-i Abdülber, al-İstiab, Mısır, 1939, II, 292.

⁹ Irak ve Mekke harekâtında binlerce kişiyi öldürtmüş ve Kâbeyi mancınıklarla tahrip etmiş olması sebebiyle Haccac-ı Zalim lakabıyla de anılan Haccac b. Yusuf as-Sakafî, aslen Taiflidir. Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan'ın Irak valisi idi. M. 661 yılında doğmuş ve 714 yılı Haziranında mide kanserinden ölmüştür. Ashabın ulularından Urve b. Mes'ud'un torunudur.

¹⁰ Humeyme, Amman yakınlarında bir kasaba'dır. Bak. Yakut, Mu'cem ül-Büldan, Beyrut tab'ı 1957, II, 307.

¹¹ Mufassal künyesi: Muhammed b. Abdullah b. Ali b. Abbas b. Abdülmuttalibtir.

¹² Asıl adı, Abdurrahman b. Müslim olup İbn-i Kuteybe, H. 100 yılında (M. 719) doğduğunu kayd eder. Bak. Kitâb ül-Maarif, Mısır tab'ı, 1934, s. 185. İsfahanda veya Horasan'da doğduğu söylenir. Bak. Taberî, VI, 22-127. Halife el-Mansur tarafından hile ve vaadlerle Irak'a çağrıldı Rumiye kasabasında 13 Şubat 755 tarihinde öldürüldü.

¹³ Ebu'l-Abbas Abdullah, Emevîler hanedanına karşı çok şiddet gösterdiği ve pek çok adam öldürdüğü için kendisine, kan dökücü anlamına gelen es-Seffah lakabı verilmiştir. Halifelik müddeti dört yıl kadardır.

uğramıştır. Üstelik, son Emevî halifesi ikinci Mervan'ın¹⁴ hilâfeti sonlarında bu sülâlenin hakimiyete devam edemeyeceğini anlayan ve Horasan'daki faaliyetin mahiyet ve ehemmiyetinden habersiz bulunan Beni Haşim, Mekke'de toplanarak Ali b. Ebi Talib neslinden Nefs-i Zekiyye lakabıyla anılan Muhammed Mehdi b. Abdullah'a biat etmişler se de, bu sırada Ebü'l-Abbas Seffah'ın, Abbasî Hanedanını kurması üzerine gene bir şey yapılamamıştır. Nefs-i Zekiyye Muhammed b. Abdullah'ın ve bunun kardeşi İbrahim b. Abdullah'ın orduları, Abbasî Halifelerinin ikincisi olan el-Mansur Ebu Cafer Abdullah zamanında mağlub ve kendileri öldürülmüş, en-Nefs üz-Zekiyye'nin diğer kardeşi Yahya b. Abdullah b. Hasan el-Müsenna, Harun er-Reşid tarafından habs edilmiş ve hapiste ölmüş, Ali b. Ebi Talib ahfadından Ali b. Musa el-Kâzım'ın veliahdliği de Abbasî halifesi Me'mun zamanında bertaraf edilmiştir. Bundan başka Abbasîler, bir büyük hata daha yaptılar, Şiiilerin yardımını sağlayarak Abbasî Hanedanının halifelğe geçmelerini temin eden ve doğuda muazzam taraftarları bulunan Ebu Müslim Horasanî'yi öldürdüler.

Abbasîlerin bu iki hareketi yani Ebu Müslim'in öldürülmesi ve halife el-Muktedir Bi'llah b. Mûtezid zamanına kadar, Şiiilerin imam tanıdıkları Ali b. Ebi Talib evladının şiddetle takib edilmesi, bir kısmının öldürülmesi ve evvelce Emevîlerin Beni Haşim'e düşman olması gibi bunların da Ali evladına düşman olması, Şii firkalarının kin ve nefretini Abbas oğulları üzerine tevcih etti.

* * *

Şimdi Şiiilerin, Sünnilerden ayrıldıkları belli başlı noktaları ve onların muhtelif kollarını zikrederim:

İslâm ulemasına göre hilâfet gibi, imamet de, din ve dünya işlerinde genel başkanlık demektir. Bu itibarla, islâm cemaatının işlerini üzerine alan kimseye imam veya halife denir ki halkın hak ve hukukunu korumak, memleketi düşman tehlikesinden uzak tutmak, münakalat ve ticaret emniyetini temin etmek vesaire gibi işlere bakar.

Hz. Peygamberin ölümünden sonra, bu işlere, Hz. Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali, halife ve imam olmuşlardır; fakat, lûgat manası itibariyle kendine uyulan kimseye imam denir se de, bir tarafa saklanıp ortaya çıkmıyan bir kimse, istenen şartları ve vasıfları haiz ve imamlığa hak kazanmış dahi olsa islâm cemaatının işlerine bakmak üzere bilfiil intihap ve tayin olunmadıkça o'na yukarıki manada imam ve halife denmez.

Şiiiler, halifelikle imamlığı ayrı ayrı anlarlar. Onlar, İmam'ın masum ve Haşimî yani Beni Haşim'den ve Alevî yani Ali b. Ebi Talib neslinden olmasını şart koşarlar ve imamın, bizzat halkın işini görür durumda olması icap etmez derler. Onlara göre imamlık ve halifelik Ali b. Ebi Talib ile bunun oğlu Hasan'da toplanmıştır. Ebu Bekir, Ömer ve Osman halife idiler fakat imam değildiler. Hüseyin b. Ali üzerinde ise imamet bulunup halifelik bulunmamıştır.

İmamet anlayışı yüzünden şiiiler bir çok firkalara ayrılmışlardır meselâ Zeyd b. Zeynelabidin'e nisbetle "Zeydiyye" diye anılan fırka, Hz. Ali'yi sahabilerin hepsinden üstün sayarlar fakat ondan evvelki üç halifenin yani Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın halifeliklerini tasdik ederler. M. 730 yılında bu Zeyd b. Zeynelabidin ve M. 731 yılında da oğlu Yahya öldürülmüşler ise de Zeydiyye mezhebi salikleri bugün mevcut olup halen Yemen ve San'a bölgesinde bulunmaktadır.¹⁵

¹⁴ Künyesi: Mervan b. Muhammed b. Mervan-ı evvel b. Hakem b. Ebi'l-As olup, halifelik müddeti altı yıl kadardır. (M. 744-750).

¹⁵ Şia kolları için bak. Şehristanî, I, 234 vd. El-Fark Beyn el-Firak ss. 22 vd.

Hız. Ebu Bekir'i Ömer-i ve Osman'ı halife tanımayan Şiilere "imamiye" ve "rafiziye" denir. Bunlar da "İsna Aşeriye" ve "İsmailiye" kollarına ayrılırlar.

İsna Aşeriye kolu, gerçek imam olarak şu 12 kişiyi tanırlar:

1—Ali b. Ebi Talib, 2—Hasan b. Ali b. Ebi Talib, 3—Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib, 4—Zeynelabidin b. Hüseyin, 5—Muhammed Bakır b. Zeynelabidin, 6—Cafer-i Sadık b. Muhammed Bakır, 7—Musa Kâzım b. Cafer-i Sadık, 8—Ali Rıza b. Musa

Kâzım, 9—Cevad diye tanınan Muhammed Naki b. Ali Rıza, 10—Ali Naki b. Muhammed Taki, 11—Hasan Askerî b. Ali Naki, 12—Muhammed Mehdi b. Hasan Askerî.

11. imam Hasan Askerî 28 yaşında iken H. 259 (M. 873) de vefat etmiş, bunun ölümünden beş yıl sonra, bunun, imamiye fırkasının 12. imam saydığı oğlu Muhammed Mehdi b. Hasan Askerî, 9 yaşında bulunduğu bir sırada Samerra serdabına girip kaybolmuştur. İşte imamiye fırkası, o'nun oradan çıkmasını beklerler. İran'ın resmî mezhebi bu İsna Aşeriye mezhebidir.

İsmailiye fırkası, imamet, Cafer-i Sadık'tan sonra onun büyük oğlu İsmail'e geçmek icab edip, İsmail ise, babasının sağlığında öldüğünden imamet, onun oğlu Muhammede ve bunun çocuklarına geçti derler. İsmailiye'nin imamları mektum olmakla bu Muhammed b. İsmail'e "Muhammed Mektum" derler. İsmaililerin itikadları başkalarından gizli olduğundan kendilerine Batınîler'de denir. Bunlar da ikiye ayrılmış olup, bu bir bölüğü imameti, Muhammed Mektum'dan, Abdullah b. Mehdi b. Muhammed el-Habib b. Cafer el-Musaddık b. Muhammed el-Mektum b. İsmail'e kadar götürürler ki Kuzey Afrika'da bir Şii devleti kuran Ubeydiler bunlardandır.

Bunların diğer bölüğü imameti, Yahya b. Ubeydullah b. Muhammed el-Mektum'a kadar götürürler. Karmatîler'in bir kısmı bu fikirdedir. Halbuki Muhammed Mektum'un, Ubeydullah adında bir oğlu yoktur.

İmamiye'nin başka bir kolu "Ali b. Ebi Talib'den sonra imam, O'nun oğlu Muhammed b. Hanefiye'dir ve o, yaşamaktadır; beklenen Mehdi o'dur" derler. Bazıları da Muhammed b. Hanefiye'den sonra imamet, o'nun oğlu "Ebu Haşim Ali"ye geçip o da imameti, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a devr etmiştir fikrindedirler.

* * *

Şii akide ve faaliyetlerinin menşe ve tekâmül seyrini ve onlara karşı yapılan takibatı buraya kadar kısaca gözden geçirdikten sonra, Kuzey Afrika'da Fatımîler devletinin kuruluşunu temin eden faaliyet ve gayretlerin tetkikine geçelim:

Yukarıda kayd ettiğimiz gibi bütün şiilerce yer yüzü imamdan hali olmamak kaide olduğundan, asıl imam gizli kalarak, halka huccet ikame üzere daileri yani davet edicileri ve propagandacıları meydana çıkar ve bu imam-ı mektum adına, halkı, ona tabi olmağa davet ederler.

Altıncı imam olan İsmail b. Cafer-i Sadık'tan sonra, bunun oğlu Muhammed imam olup, maddî iktidara malik olmadığı için zuhur edemiyerek mestur kalmış ve bundan dolayı "Muhammed el-Mektum" namını almıştı¹⁶. Daha sonra "Muhammed el-Mektum", bunun oğlu Cafer el-Musaddık ve bunun da oğlu Muhammed el-Habib mestur imamların üçü olmuşlardır.

¹⁶ İbn ül-Esir, bu zatın künyesinin Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Ahmet b. Muhammed b. Zekeriya eş-Şii olduğunu kayd ediyor ve hakkında mufassal malumat veriyor. Bak. el-Kamil, Mısır tab'ı, 1353, VI, 127. vd.

Bunların en mühim dâisi olan “Ebu'l-Kasım Rüstem b. Hüseyin b. Havşeb adındaki dülger, İmam Hüseyin'in türbesini ziyaret için Yemenden gelmiş bulunan Muhammed namındaki zengin bir şüinin, ziyaret sırasında pek hararetli ağladığını görerek kendisiyle tanışıp yakınlık peyda etmiş ve Mehdi'nin Yemen'de ortaya çıkacağı hakkında bir çok rivayetlerde bulunarak beraberce, Yemen havalisinde yaşayan ve “Beni Musa” denilen şüiler arasında ikametle zahiren, zahid ve âbid bir kimse gibi görünerek halkı, yakında Yemen'de ortaya çıkacağını söylediği Mehdi'ye biata davet etmeğe başlamıştı. Bir müddet sonra ahaliye, silah ve hayvan tedarik ettirerek “Mehdi”nin zuhuru zamanının geldiğini ilan etti. Irak şüilerinden de kendilerine iltihak edenler olduğundan büyük bir kuvvet kazanarak etrafi yağma etmeğe başladılar. İbn-i Hüşeb, bu cahil muhitte izhar-ı bâtın etmiş olduğundan, anne, kız ve kız kardeşlerle evlenme, iştirak-i zevcat ve peygamberlere küfr etmek gibi ibahacılıklar meydana çıktı.

İbn-i Hüşeb, Mağrib-i Aksa'yı da maksadına uygun bularak oraya iki dâi yollamış, bunların ölümlerinden sonra, arkadaşlarından ve İsmailiye dailerinden San'a'lı “Ebu Abdullah eş-Şii”yi bu ödevle görevlendirmişti. Fatımiler Devleti, işte bu Ebu Abdullah'ın gayret ve faaliyetiyle kurulmuştur¹⁷.

Ebu Abdullah evvela, Hac mevsiminde Mekkeye gidip Ketame'den gelen hacılara yaklaşarak, bunların Al-i Beyt'e olan sevgi ve muhabbetlerini ve izhar ettiği zühd ve ibadetle fevkalade hürmetlerini celb etmişti. O, bunların hacdan dönüşlerinde kendileriyle birlikte Mısır'a kadar gelmiş onlardan bir çok hususlarda bilgi edinmişti. Mısır'da bunlara veda ederken kendisinin, burada kalacağını söylemiş, kendini, hürmet ve ısrarla onların memleketlerine davet ettirmeğe muvaffak olmuştu. M. 893 yılı haziran ayı başlarında Ketame'ye vardıklarında Ebu Abdullah'ı müsafir etmek hususunda herkes daha evvel davranmak istiyor ve aralarında kavga çıkıyordu. Ebu Abdullah, münakaşayı bertaraf etmek ve mucize göstermek kabilinden “Fecc al-Ahyar” denilen yere ineceğini, zira eserlerde “Mehdi”nin burada zuhur edeceği yazılı bulunduğunu söyleyerek, kendisince meçhul olan bu çevrede bu isimde bir yerin olduğunu bilmesiyle herkesin, bu haberin doğruluğuna inanmasını temin etti,

Daha sonra Mağriblilerce “Ebu Abdullah al-Maşrikî” namını alan bu daînin etrafına toplanan Berberiler, günden güne çoğalmağa başladı. Ağlebiler hükümdarı İkinci İbrahim (saltanatı M. 875-902), o havalideki valisinden, Ebu Abdullah'ın durumuna dair bilgi istemiş se de vali, bunun, zühd ve takva erbabından olup ibadetle meşgul olduğunu, siyasi bir tehlikeyi mucip hali olmadığını bildirmişti. Bir müddet sonra Ebu Abdullah'ın bazı kasabalara hakim olması üzerine sultan ikinci İbrahim oniki bin kişilik bir ordu ile bunun üzerine oğlunu göndermiş, bu ordu Ebu Abdullah'ı mağlûp etmişti. İkinci İbrahim'in ölümü ve oğlu Ebü'l-Abbas'ın katlinden sonra hükümdar olan üçüncü Ziyadetullah'ın, hükümet işleriyle pek alakadar olmadığını gören Ebu Abdullah, Mehdi'nin ortaya çıkmasının yaklaştığını ve yer yüzüne malik olacağını ilan etmeğe başladı. Bu sırada İsmailiye'nin mektum olan imamı “İsmail b. Cafer-i Sadık”ın torunlarından Muhammed b. Abdullah, Suriye'de Hama şehri kasabalarından Selemiye'de oturmakta iken vefat etmesiyle vasiyeti üzerine oğlu Ubeydullah el-Mehdi, o'nun yerine geçip İsmailiye davetçileri her yerde halkı, onun adına davete başladılar. Ebu Abdullah Şii de, Mehdi'nin Mağrib'de ortaya çıkacağını ve çok keramet izhar edeceğini bildirip Mağrib'e göç edenlere ne mutlu diye ilan ile halkı teşvik ettiği Abbasî halifesi Müktefi zamanında duyulup, bunun emriyle Ubeydullah el-Mehdî aranmağa başlandı

¹⁷ Bu zat M. 893 yılında Kuzey Afrika'ya gitmişti : Tafsîlât için bak. İbn ül-Esir, VI, 127 vd.

ve yakalanması için her tarafa emirler verildi. Ubeydullah el-Mehdî, oğlu Ebu'l-Kasım Nizar ile, tacir kıyafetinde kaçmış, Mısır'da yakalanmış ise de Mısır valisinin tedbirsizliği yüzünden yakayı kurtarıp Trablus Garb'e girmeğe muvaffak oldu; yanında bulunan Ebü'l-Abbas'ı, Kayruvan'a yolladı. Bu Ebü'l-Abbas, Ebu Abdullah Şii'nin kardeşi idi. Üçüncü Ziyadetullah, Mehdi'nin gelmekte olduğunu haber alarak Ebü'l-Abbas'ı haps ettirdi. Mehdi'nin de haps edilmesi için Trablus valisine emir verdi ise de, Mehdi, durumun farkına vararak Benî Müdrar'ın idaresinde olan Sicilmasa'ya geldi. Ziyadetullah, Beni Müdrar hükümdarı Elyesa b. Müdrar'a, bu adamın, Ebu Abdullah'ın mehdiliğini ilan ettiği kimse olduğunu bildirmesi üzerine Elyesa tarafından yakalatılıp haps edildi. Bu sırada Ebu Abdullah, Ağlebîler'in elinde bulunan şehirlerden birkaçını zaptetmiş bulunuyordu. Ziyadetullah, evvela kırk bin kişilik, ikinci defa oniki bin kişilik bir ordu yollamışsa da bunlar mağlup olmuşlar, nihayet M. 907 tarihinde üçüncü defa kuvvet sevk etmiş, bu da mağlup olduğundan, zaten sefahata düşkün olan Ziyadetullah, teessüründen kendini tamamen içki ve eğlenceye kaptırmış, neticede Ebu Abdullah, Ağlebîler'in merkezi olan Rakkada'dan başka bütün şehirleri işgal etmişti. En sonunda Ebu Abdullah bu şehre de hücum ettiğinden Ziyadetullah M. 908 yılında Mısır'a kaçıp, burası da ele geçirilmiş oldu. Ziyadetullah'ın Mısır'a kaçmasıyla hapisten kurtulmuş olan Ebül'-Abbas'ı yerine bırakan Ebu Abdullah, Mehdi'yi kurtarmak için Sicilmasa'ya doğru hareket etti, ve Beni Müdrar hükümdarı Elyesa'ya vaadlerde bulunarak mektup yazmış ve bu suretle Mehdi'nin hayatını kazanmıştı. Süratle ilerliyen Ebu Abdullah'ın ordusu şehre girip Mehdi'yi ve oğlu Ebül'-Kasım'ı hapisten çıkardığında sevinçten ağlamağa başlamışlardı. Burada kırk gün kaldıktan sonra, Elyesa'ı mağlup ederek M. 909 tarihinde Rakkada'ya döndüler ki bu suretle "Beni Ağleb", "Beni Müdrar" ve Tahert'te bulunan "Beni Rüstem" hükümetleri ortadan kalkıp, bunlara, Ubeydullah el-Mehdi varis olmuş oldu.

Nüfuz ve iktidarı eline alan Ubeydullah Mehdi, Ebu Abdullah Şii'yi ve bunun kardeşi "Ebül'-Abbas"ı hiç bir işe müdahale ettirmemekte idi. Bu durum iki kardeşi çok müteessir etti; çünkü, kendisinin hayatını kurtaran ve onu iktidara getiren bunlardı. Bu iki kardeş bu defa, halkı kendisine biata davet ettikleri Mehdi'nin bu Ubeydullah olmadığını, Mehdi olan zatın keramet sahibi olması lâzımgeldiğini söyleyerek bir çok kimselerin ona bağlılıklarını sarstular; hatta Ketame şeyh ül-meşayihî "Ebu Musa Harun", Ubeydullah Mehdi'den, bir keramet göstermesini isteyince, Mehdi tarafından katl edildi. Ebu Abdullah ve kardeşi, Mehdi'nin, kendilerinden şüphelenmekte olduğunu bildiklerinden, katl olunmalarından korkarak onu katle karar verdiler. Bu karardan haberdar olan Mehdi, onları katl ettirdi. Böylece, Ubeydiye devletinin teşekkülünde en büyük amil olan Ebu Ubeydullah Şii de, Abbasiler sülalesinin hilafet makamına gelmelerini temin eden Ebu Müslim Horasanî gibi, kendisine yardım ettikleri, onu tahta geçirdikleri şahıs tarafından öldürüldü.

Mehdi, saltanatta rakipsiz ve müdahalesiz kalınca işi azıttı; büyük zenginlerin mallarını müsadereye başlayıp, "el-Kaim" ünvanını vererek kendine veliahd yaptığı oğlu Ebü'l-Kasım Nizar'ı, bu işe memur etti. Ordunun başına geçen Ebül'-Kasım, her şehir ve kasabaya varıp, silah ve mal olarak ne bulursa alıyor, ileri gelenleri, fakihleri, hadis bilginlerini katl ile cahil halkı bırakıyor ve şehirlerin kalelerini yıktırıyordu. O, cahil halkı kıskırtarak bazı bilginleri ve fakihleri yataklarında katl ettirmişti.

Bu sırada Bağdad şiipleri, Mehdi'nin, Mağrib'de zuhur edip mezardaki ölüleri diriltmekte olduğunu söylüyordu; Horasan'daki daileri de, Saman Oğullarından Nasr-ı Sani b. Ahmet ülkesinde bu kabil hezeyanları neşr ediyordu.

Fatimîlerin birinci imam-ı zahirleri olan bu Ebu Muhammed Ubeydullah el-Mehdi, ulema ve fukaha'yı katle devam etmekle beraber dailerini her tarafa gönderiyor bunlar muhtelif tabakalara göre telkinatta bulunup, Ubeydullah'ın Mehdi ve Peygamber ve hatta yaratıcı ve doyurucu olan Tanrı olduğunu söyleyerek halkı kendisine davet ediyor, herkesten, onun namına ahd ve misak alıyorlardı.

Ubeydullah el-Mehdî'nin ölümünde yerine geçen oğlu "el-Kaim" ise, babasından daha fena hareketle Peygamberlere açıktan açığa küfr etmeğe başladı. Babasının hükümet merkezi olarak kurdurduğu "Mehdiye"de ve sair şehirlerin sokaklarında halk "Ayşe'ye ve kocasına küfr edin" diye haykırmağa başladılar. Bu propagandacıardan bir kısmı kendi kızlarıyla evlendiler. Bu vaziyetten nefret eden bir çok kimseler Haricîler'in "ibaziye" kolundan olup dağlarda tahassun etmiş olan Ebu Yezid el-Haricî adındaki gayet yaşlı bir adama biat ettiler ve Mehdi'nin oğlu el-Kaim'in bunlar üzerine gönderdiği orduyu bozguna uğrattılar¹⁸.

Son derece ihtiyarlığından dolayı at üstünde duramadığından, eşeğe binmiş olmakla "Sahib ül-Himar" denen Ebu Yezid el-Haricî'nin, bu başarı üzerine kuvvet ve nüfuzu arttığından, dağlardan ayrılıp şehirleri istila etmeğe başladı ve her tarafta, mukabeleye kalkan askerleri mağlup ederek İfrikiyye şehrine girmeğe muvaffak oldu; merkez-i hükümet olan Mehdiye'yi muhasara etti. El-Kaim, bu kuşatma esnasında duçar olduğu felaket tesiriyle vefat etti; yerine, oğlu el-Mansur Billah Ebu Tahir İsmail geçti. Ebu Tahir, babası el-Kaim'in ve dedesi el-Mehdi'nin hareketlerini takbih ederek halkın inanışlarına taarruzda bulunmayacağına dair yemin etti. Ebu Yezid el-Haricî'nin, ahaliyi ibahacılığa zorlaması, itikatlara taarruz etmiyeceğine dair yemin etmiş ve bu hususta şahidler ikame etmiş olan Ebu Tahir'in tercih edilmesine sebep oldu. Kendisiyle birleşen halk bu defa Ebu Yezid el-Haricî üzerine döndü ve onu ortadan kaldırdı.

Ebu Tahir başlangıçta vaadini yerine getirerek adalet ve insafla hareket etmiş ve dailerin sakallarını keserek her birini bir tarafa neyf etmiş ve ashaba dahi sövdüğü işitilen kimsenin derhal katl edilmesini emr ile kılınç artığı olarak kalmış olan muhaddislerin halka hadis öğretmelerine, ahalinin ramazan ayında teravih namazı kılmalarına müsaade etmişti. Fakat o, halkın elde ettiği bu nisbî sükün esnasında dağlıları hareket edemeyecek bir hale getirdikten sonra, babasının ve dedesinin mesleğini terk etmemiş olduğunu gösterdi. Camilerde kendi hususî ulemasına mahsus bir halka teşkil ettirdi ki bu halkaya dahil olanlar Eflatun, Batlamyus, Aristo gibi yunan filozoflarına ait felsefî meseleleri müzakere ediyorlardı.

Ebu Tahir yedi yıl saltanat sürdükten sonra öldü. Yerine oğlu el-Muiz Lidinillah geçti. Bunun daileri, Mısır'da İhşidiler'den Muhammed b. Tuğac'a niyabet etmekte olan siyahî Kâfur'u kasd ederek "Hacer'-i Esved zail olunca Muiz Lidinillah bütün yer yüzüne malik olacaktır." Şeklinde propaganda yapıyorlardı. M. 966 yılında Kâfur'un ölümü ile zaten kâfi derecede dailer tarafından manen feth edilmiş olan Mısır, Muiz'in komutanlarından meşhur Cevher vasıtasıyla istila edildi. Bu istilayı müteakib ilk defa olarak Mısır'da Tulunoğlu Camii'nde müezzin, şii usulü üzere ezan okudu ve namazlarda besmele cehren okundu. Muiz, 972 yılında Mehdiye'den hareketle Kahire'ye geldi ve hükümet merkezini buraya nakl etti.

Mehdi olup bütün yer yüzüne malik ve hakim olacağını daileri vasıtasıyla neşr eden bu Muiz, Mısır'a girdikten sonra günlerce sarayında gizlenerek kuvvetli yiyecek-

¹⁸ Bak. İbn ül-Esir, VI, 302 vd.

lerle vücudunu semirtmiş ve bazı yağlar ve kremler kullanarak derisine parlaklık verdimiş ve bundan sonra, başına ve yüzüne, yıldız gibi parlıyan cevahir ve yakutlar takarak yeşil ipekten yapılmış bezlerle tahta oturmuş ve kendisinin, ortada görünmeyişi sırasında, gökte Allahın yanında bulunduğunu ima eder bir lisan kullanarak, erkek, kadın bir çok casusları vasıtasıyla asker ve ahaliden her kese dair almış olduğu malumatı, semavî haberler imiş gibi göstererek cahil halkın gözlerini doldürmüştü.

Diğer taraftan Fatimî dailerinin Yemen, Bahreyn ve Bağdad'daki faaliyetleri de şiiiler namına verimli oluyordu. Buralarda faaliyet gösterenlerin en mühimleri, biraz yukarıda adı geçen İbn-i Havşeb, Ebu Said el-Cennabî' ve bunun oğlu Ebu Tahirdir.

Bağdad şiiileri çok sayıda taraftarları olan Ebu Tahir'i harekete geçirmek için uğraşıyorlar ve bu Ebu Tahir'in, "hucet ullah" ve, yakında Bahreyn'de ortaya çıkacak olan Mehdi'nin halifesi olduğunu yayıyorlardı.

Kûfe ve civarında bulunan halkın büyük bir kısmı, Mehdi'nin zuhurundan evvel Mehdi diyarında bulunmak üzere Bahreyn'e göç ediyorlardı.

Ebu Tahir'in hürmet etmekte olduğu Abbasî veziri Ali b. İsa'nın vezaretten çekildiğini, Bağdad ve Kûfe şiiilerinin derhal Bahreyn'e kuş uçurarak haber vermeleri üzerine Ebu Tahir, ansızın Basra'yı bastı ve kûfe üzerine yürüdü; fakat bu baskın başarısızlığa uğradı. Bundan sonra Ebu Tahir, M. 930 tarihinde hac mevsiminde, Mekke'yi basıp hacıların mallarını alarak kendilerini, Mescid-i Haram'a ve Beyt-i şerif'e iltica edenler de dahil olduğu halde hepsini kılıçtan geçirip cesetlerini Zemzem kuyusuna doldurdu. Kâbe'nin astarına yapışanlara "Ey eşekler, sahibiniz -Harem'e dahil olan emin olur, Al-i İmran. 97. -diyor. Siz şimdi emin misiniz? Sahibinizin yalanını gördünüz mü? diyor ve eniştesi Ömer b. Zerkan da, hacılar kılıçtan geçirilirken Kureyş sûresini okuyarak sûrenin sonundaki "amenehüm min havf-korkudan emin etti" âyeti üzerinde durup, "sizi bizim korkumuzdan emin edemedi. Ey Mekkeliler, Bahreyn'e hac edin, pişman olmadan önce Ahsa'ya göç edin" diyordu.

Ebu Tahir Karmatî ve taraftarları Kâbe'nin kapısını kırmış ve Hacer -i Esved'i, konduğu yerden çıkarıp götürmüşlerdi. Kâbe'nin örtüsünü bile parçalayıp aralarında taksim ettiler.¹⁹

Ebu Tahir bu hareketlerini, imamı olan Fatimîler'in ilk halifesi Ebu Muhammed Ubeydullah el-Mehdi'ye müjdeledi ise de, islâm âleminin kiblegahına karşı vuku bulan bu taarruzu müdafaa edemiyen Ubeydullah, Ebu Tahir'i lanetlemek mecburiyetinde kaldı

Ebu Tahir, 927 yılında Bayhreyn'e dönüşünde şiiilerce Tanrı mertebesine çıkarılmış olan Isfahan mecusilerinden Zekrî'yi halka şöyle takdim ve tarif ediyordu:

¹⁹ Ebu Tahir, eskiden un tüccarı iken sonra Hamdan Karmat tarafından güney İran'a daî olarak yollanmış bulunan ve Cennabî lakabı ile anılan Ebu Said el-Hasan'ın oğludur. Ebu Said, daha sonra gene Hamdan Karmat'ın daisi olarak Bahreyn'e yollanmış M. 899 da buranın büyük bir kısmını hüküm altına alıp Katif'i zaptetmiştir. Nihayet Hecer'i zabt ederek burayı merkez yaptı, M. 913 yılında Ahsa sarayında katl edildi. Ölümünde, yerine, oğlu Ebu Tahir geçti. Ebu Tahir, el-Hecerî veya Karmatî lakabıyla anılır; asıl adı Süleymandır.

Ebu Tahir, Mü'miniye adını verdiği Hecer şehri kendine başşehir yapmıştı ki burası, bugünkü Hufuf şehridir.

Ebu Tahir, M. 930 yılı ocak ayında hac mevsiminde Mekke'ye taarruz edip otuz binden fazla hacıyı katl ettirmiş, kadınları, kızları esir etmiş ve Hacer-i Esved'i yerinden çıkarıp götürmüştür. Hacer-i Esved, 22 yıl Mekkedden uzakta kalmış sonra 24.000 dinar mukabilinde geri verilmiştir. Bak. İbn ül-Esir VI, 203, 249, 299. Taberî, VIII, 95 ve başka yerleri.

“Ey ahali, biz sizin temayüllerinize göre, Muhammed, Ali, Muhammed b. İsmail ve Mehdi’yi zikir ile zihinlerinize giriyorduk. Bunların hiç birinin aslı yoktur. Sizden ve sizden evvelkilerden altmış yıldan beri saklamakta olduğumuz sır, bu gün ortaya çıktı. Sizin ve bizim Rabbımız, Tanrımız işte budur. Size ve bize kötülük etmiş olursa adalet icra etmiş olur. Af ile muamele edecek olursa lutf etmiş olur. . . . Yalancı Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed’e lânet edin. . . .”²⁰

Bu gruhun başına geçen Zekrî’nin emriyle, Ubeydullah’ın, Mehdiye’de yaptırdığı gibi, Bahreyn’de de sokaklarda alenen peygamberlere lânet ediliyor ve Kur’an-ı Kerim yakılmakla beraber bir taraftan da diğer semavî kitapların ve Mushaf’ın sayfaları taharet için kullanılmak gibi şenaat cereyan ediyordu. Anne, kız ve kız kardeşlerle evlenme mubah ilân edildi. Zekrî, Ebu Said el-Cennabî ailesinden ve askerî kumandanlardan her gün beş on kişiyi öldürtüyordu. Herkesin hayatı bunun elinde idi. İstemediği, sevmediği kimseleri onların kendi kardeşleri eliyle öldürtüyordu. O, Ebu Said’in damadı İbn-i Zerkan’ı öldürttüktan sonra bunun karısı ile evlenmiş ve onun çocuğunu, dayısı Ebu Tahir’e boğazlatmıştı. Zekrî, Ebu Tahir’i ve diğer beş kardeşini öldürterek müstakil kalmak istiyordu. Ebu Tahir bunu haber alarak ve kardeşleriyle birleşerek Zekrî’yi katl ettiler. Böylece başka olaylarda da gördüğümüz gibi daha önce Tanrı olarak takdim ettikleri adamı öldürüyorlar. Yani putu kendileri yapıyorlar, kendileri tapıyorlar ve sonunda kendileri kırıyorlar.

Ebu Tahir’in kız kardeşi Zeyneb, öldürülen kocasının ve çocuğunun intikamını, Zekrî’nin ciğerlerini yemek suretiyle aldı. Ebu Tahir bundan sonra bir müddet Hecer’de ikamet etti, etrafa taarruzu terk etti ve Mekke’den Hecer’e getirdiği Hacer-i Esved’i, yirmi iki yıl kadar sonra tekrar Mekkeye iade etti²¹.

Bahreyn’deki bu faaliyetlere benzer diğer faaliyetlere, Bağdad havalisinde de raslıyoruz.

* * *

Mısır Fatımîleri halifeleri içinde en şayan-ı dikkat olanı, M. 1036 yılında tahta geçen el-Mustansır-ı Alevî’dir. Bu, halifeliği zamanında, Meşhur Hasan Sabbah’ı ve Nasır-ı Husrev’i doğuya daî olarak göndermiş, bunlardan, İran şairi Ömer Hayyam’ın ve Selçuklu veziri Nizam ül-Mülk’ün mektep arkadaşı bulunan Hasan Sabbah, Dey-

²⁰ Bu şahsın adı muhtelif kaynaklarda başka başka zikredilmiştir. L. Massignon, İslam Ansiklopedisine yazdığı Karmatiler maddesinde bunun adını Ebül-Fazl al-Zakkari al-Tammamî olarak kayd ediyor. Mes’udi ise bunun, İsfahanlı ve eski İran hükümdarları neslinden olan Zekrî adında biri olduğunu söylüyor. Bak. et-Tenbih ve’l-Eşraf, Mısır, 1938, ss. 338-339.

²¹ Hacer ül-Esved, bir gök taşıdır. Bazılarına göre volkanik bir bazalt parçası olup üzeri küçük billurlarla örtülüdür. Üstünde, koyu zemin üzerinde küçük feldispat parçaları görünür. Siyaha yakın koyu kırmızı renktedir. Yüzü hacılar tarafından mütemadiyen dokunulduğundan parlaklaşmıştır. Söylentiye göre Hz. İbrahim onu, Ebi Kubeys dağından getirip, tavaf başlangıcına işaret olmak üzere şimdiki bulunduğu yere koymuştur. Beyzi şekilde ve 30 santimetre kutrundadır. Muhtelif yangın ve yıkılmalar sonunda bir kaç defa kırılmıştır ki halen 12 parça olarak birleştirilmiştir. Bir kaç defa yerinden alınıp başka yerlere götürülmüştür. Abbasiler halifesi el-Muktedir Billah Ebü’l-Fazl Cafer zamanında (hilâfeti: M. 908-932) Mekkeyi ele geçirmiş olan Karmatî reisi Ebu Tahir tarafından alınıp götürülmüş, 22 yıl kadar Karmatiler elinde kaldıktan sonra, Abbasiler halifesi el-Muti Li’llah Ebü’l-Kasım (hilâfeti: M. 946-974) zamanında 24.000 dinar karşılığında geri alınıp Kâbedeki yerine konmuştur. Bu taşın Kâbeden uzak bulunduğu yıllarda, hacılar, hac sırasında, o’nun boş kalan yerine elleriyle dokunuyorlardı. Karmatiler, Hacer ül-Esved’i, insan mknatısı sanıp, halkın kalblerine kendilerine çekmek düşüncesiyle alıp götürmüşlerdi. Bak. İbn ül- Esir, VI, 203, 335. Yakut, Mucem ül-Buldan; II, 223. Müneccim Başı Tarihi, II, 178.

lem havalisindeki Alamut kalesine hakim olup, cahil halka bal ve çörekotu yedirip dimağlarını inbisat ettirdikten sonra Ali b. Ebu Talib oğullarının duçar olduğu zulüm ve adaveti izah ile kendilerini intikam hisleriyle işba eder ve Ezarika fırkasının Emevîler'e karşı isyan etmelerini misal göstererek bunları, İmamları uğurunda isyana ve her an canlarını fedaya hazır bir hale getirirdi.

Gene bu Mustansır-ı Alevî zamanında Bağdad'da emir ül-ümmera bulunan Besasiri ki-Al-i Bûye hükümdarlarından Adud üd-Devle'nin oğlu Bahaüd-Devle'nin kölelerinden Arslan namında bir türk idi. Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillah'ı katl etmek üzere Rakka ve Hit arasında bulunan Ane kalesine kaldırmış ve bunun Ane'de hapiste kaldığı bir yıl esnasında Irak'ta Mustansır adına hutbe okutmuş idi ise de Selçuklu hükümdarı Tuğrul bey yetişip Besasiri'yi katl etmiş, halife Kaim'i de Bağdad'a getirip tahta oturtmuştu.

Fatımîler Devletinin takip ettiği siyaset ve sonuçları :

Fatımîler devletinin siyasi tarihi de Abbasilerinki gibi üç devreye ayrılır: Abbasilerde tesir ve nüfuz, evvela araplarla iranlılar arasında müşterek iken daha sonra iranlılara ve en sonunda da nasıl türklere intikal etmiş se, araplarla berberilerin müşterek gayretiyle kurulmuş olan Fatımîler devletinde de nüfuz ve hakimiyet evvela arap ve berberiler arasında müşterek olarak bir müddet devam ettiği halde bilahere berberilere, bunlardan da Türklere geçmişti.

Kuzey Afrika'da oturan ve araplar gibi bir çok kabilelerden müteşekkil olan Berberiler savaşçı bir kavim idiler. İranlılar şii fırkalarına doğuda nasıl yardım etmişler se bunlar da batıda aynı şekilde şii'lere yardım etmişlerdir. Müslümanlar bunları itaat altına alıncıya kadar çok zahmet çektiler. Berberiler, oniki defa islâmiyeti kabul edip terk etmişler ve her defasında islamlara hücum etmişlerdir. Arap olmiyanlar hakkındaki taassuplarından dolayı gayr-i arap halk arasında, Emevîler aleyhine umumî bir kin hasıl olduğu zaman Berberiler, intikam almak için Emevîlere isyan eden zümreye katılmışlardı. Fakat aynı mahiyette bir devletin İspanya'da teşekkülü üzerine berberilerin bir kısmı islâmiyeti terk ederek hıristiyanlığı kabul etmişlerdi; bununla beraber, Hindistan ve Çin'e kadar Asya'nın ortalarında islamiyetin yayılması hususunda türkler tarafından nasıl büyük gayret ve himmetler sarf olunmuş sa, Afrika kıtasındaki islamiyetin intişarında da Berberiler'in büyük himmetleri vardır.

Fatımîler devletinin teşekkülünde bilhassa Ketame berberilerinin büyük yardımları olduğunu yukarıda gördük. İlk Fatımî halifesi Mehdi, en önemli devlet işlerini berberilere havale etmişti; bu hal, Mısır'ın ele geçirilmesine ve hükümet merkezinin Kahire'ye nakline kadar devametti. M. 975 yılında hilafet makamına geçen el-Aziz Billah, Abbasileri taklid ederek, Türk ve Deylemliler'den bir çok adam toplamış ve onları yetiştirerek hassa askerleri arasına dahil etmişti. Bu andan itibaren türklere berberiler arasında rekabet başlamış bu hal, el-Aziz Billah'ın ölümüne kadar devam etmiş, bunun yerine geçen oğlu Hakim Biemrillah, devletin önemli vazifelerini tekrar berberilere vermişti; fakat işlerin iyi yürümediğini görerek tekrar türklere havale etti. M. 1036 yılında hilafete geçen Mustansır-ı Alevî türklere önem vermiş, bir zenci kadın olan annesi ise ayrıca kendi soydaşlarından bir hassa alayı teşkil ettirmiş, bu iki cins asker arasındaki rekabetten büyük bir ihtilal kopmuştu. Mustansır, bu ihtilali bastırmak için aslen ermeni olan Suriyedeki valisi Bedr ül-Cemali'yi çağırılmış o da Mısır'a gelip bütün devlet ricalini katl ettikten sonra burada ermenilerden müteşekkil bir hassa alayı kurmuştu.

Bu sıralarda Selçuklular, Irak ve Fars bölgelerini zapt etmişler, Al-i Bûye devleti ortadan kalkmış, oralardaki şiiiler zayıf düşmüş, Selçuklular, kölemenleri ve komutanları olan atabeyleri, vilayetlere vali tayin ettikten sonra bunlar da birer birer istiklallerini ilan etmişlerdi. Şam'da bu atabeylerden biri olan Nureddin Zengi hüküm sürüyordu. Bunun yanında, komutanlarından Necmüddin Eyub ve kardeşi Esed üd-Din Şirkuh vardı.

Bu sıralarda Mısır Fatimî hükümeti, gayet iktidarsız bir zat olan Adıd'a intikal ettiğinden, vezirler arasında rekabetler başlamıştı. Bu vezirlerden Şaver, Nureddin Zengi'den yardım istedi. Nureddin, Şirkuh'u gönderdi. Bu sayede vezirlik makamına geçmiş olan Şaver, Mısır'ın haracının üçte birini Nureddin'e vermeğe başladı. Bu sıralarda Ehl-i Salip savaşları da şiddetlendiğinden, Nureddin'in, Mısırdan gelecek paraya çok ihtiyacı vardı; bu itibarla Şirkuh, daimi olarak Mısır'da kalıyordu. Salahaddin Eyyubî de Mısırdaki ve amcası Şirkuh'un yanında bulunuyordu. M. 1168 yılında Şirkuh ölünce nihayet makamına Salahaddin geçirildi. Salahaddin, Fatimî halifesinin devlet işlerindeki zayıflığını ve iktidarsızlığını gördüğünden, Mısır kıtasını, kendi tabii olduğu emîr'i Nureddin'e değil, şahsına tabii bir hükümet haline getirmeğe karar verdi. Adıd ölür ölmez Salahaddin'in planlarının gerçekleşmesi imkanı kendiliğinden ortaya çıkmış oldu. Salahaddin hemen hükümet idaresini kendi eline alarak Kahirede Abbasî halifesi el-Mustazi adına hutbe okumuş, Mısır'ın resmî mezhebini de şiiilikten sünnilige tahvil etmişti.

Fatimîlerde dinî esasların te'vili :

Bunların, Tanrı, Peygamber ve imam anlayışını ve ehl-i sünnet erbabının mukaddes saydığı makamlara karşı gösterdikleri saygısızlıkları, daillerinin faaliyetleri ve devlet kurulduktan sonra takib ettikleri hattı hareketi mutalâa ederken görmüştük. Burada imamet, cennet, cehennem, şeriat abdest ve namaz, hac ve zekât hakkındaki görüşlerini ayrı olarak tetkik edelim :

İmamet anlayışları : İnsanların hayvanlardan farklı olan vasıfları ve bu sebeple imtiyazları akıl ve marifete malik olmalarıdır ki hayvanlar bu nimetlerden mahrumdurlar. İnsanları bu nimetlerle mümtaz eden zatın, bu akıl ve marifete kabiliyetlerini inkişaf ettirmek için kendilerine yine kendilerinden, yüksek bir zatı göndermesi aklen vaciptir. Hayvan cinsi içinde insan nevi mümtaz olduğu gibi insan nevi içinde de bir insanın diğerlerinden mümtaz kılınması şayan-ı taaccüb değildir ki, bu zat, çağdaşlarının peygamberi olduğu gibi onun vasisi dahi o çağdaki insanlardan vesayet şerefiyle mümtazdır. Peygamberlik munkati olur yani son peygamber gönderilmiş olabilir fakat, hayvan cinsinin insan nevinden hali olmadığı gibi, yer yüzünün imamdan hali olması ve imametin munkati olması caiz değildir.

Aklın kıymeti ve cennet, cehennem : Bunlar akla çok büyük bir kıymet verirler. Bunlara göre cennet, akıldan ibarettir. Ve bu cennetin kapısı da her zamanın peygamberi ve onun vasisi olan imamdır; cennet kapısının anahtarı "kelime-i tevhiddir". Bu fikrin deliline gelince: insanlara, mazhar oldukları emniyet ve istirahatı bahş eden, akl-i kül'dür ki bundan nasibi olmayan hayvanlar, insanlar gibi saadet ve emniyete mazhar olmayıp, eziyet ve meşakkat içindedirler ve insanların da mazhar oldukları emniyet ve istirahat aynı derecede değildir. Akl-i kül'den nasibi ziyade olanlar dünyanın kâr ve zararına önem vermediklerinden, akli az olanlara nazaran daha ziyade istirahat ve emniyet içindedirler. Tanrının insanlara vermiş olduğu cüz'î aklın, bir çok elem ve kederi def

ettiği nazarı itibara alınırsa bil'umum elem ve kederi def edecek olan aklın, "aklı-kül" olduğu ve bunun da cennetten ibaret bulunduğu bila şüphe kabul edilir. Peygamberler ve vasileri ve imam-ı zaman dahi akl-ı kül'den en çok nasibedar olduklarından bunlar, cennetin kapılarıdır. Cehennem de, akılsızlık ve cehalettir.

Şeriat anlayışı: Şeriatın zahiri olduğu gibi, bir de batını vardır. Alemdeki mevcudat, ya zahirî veya batınîdir. Zahirî olanların mevcudiyeti, göz, kulak ve ellerimizle bilinir ki bunlara mahsûsat denir. Batınî olanların mevcudiyetleri ise havasımızla bilinmezler. Onları, erbab-ı hikmet ve akl, ilimleri ile bulurlar ki bunlara da makulat denir. Namaz, oruç, zekât vesaire gibi dinî vazifeler, yer ve gök gibi şeyler zahirî olup bunları, hassaları sağlam olanlar birbirlerinden farksız olarak idrak ederler. İnsanları birbirinden ayıran ve yekdiğerine faik kılan cihet mahsûsat olmayıp, yalnız aklımızla bilinen makulattır. Eğer akl ile bilinen ve batınî olan cihetler olmasa idi zahirî olanları idrakte herkes eşit olduğundan, bilgin ile cahil arasında fark kalmaması icap ederdi. Lafızların ve eşyanın bir zahiri, bir de manadan ibaret batını vardır.

Abdest, namaz, hac, zekât vesaireyi tevilleri: Abdestin batını, sahib-i zaman'ın ahdini iltizam ve düşmanlarından uzak durmaktır. Vücudun kiri temiz su ile, ruhun kiri de ilm-i beyan'la yıkanır. Zahirdeki namaz taharetsiz caiz olmadığı gibi, batının namazı olan gerçeğin duyulması da ahdsiz caiz olmaz. Zahirdeki abdestsizlik abdesti bozan şeylerle meydana geldiği gibi, batınî abdestsizlik de cehil, âsılık, evliyyay-i hudanın düşmanlarını sevmek ve dostlarını sevmemekle hasıl olur. Namazın hakikati ise evliyyay-i hudaya yetişmektir. Hac da böyledir. Zekât, esas'a delildir. Çünkü zekât, arapçada temizlik manasına gelir. Şek ve şüpheden temizlenmek de esas'ın ilmi olan tevil ile husule gelir.

Hulasa, yukarıdan beri görüldüğü üzere şii mezhebinde olan Fatımîlerde müslümanlık anlayışı, ehl-i sünnet erbabının müslümanlık anlayışından başkadır. Zaten şia firkalarına, dinde, ehl-i sünnetten ayrı bir anlayışa malik olduklarından, mütezile, yani itikadda ayrılanlar denir.

Bütün şii firkaları, Fatımî devletinin zuhuruna kadar, bu fikirlerini islâm alemine, daha ziyade cahil halk arasına, pek çoğuna ağızdan talimat verilmiş olan daileri vasıtasıyla yayıyorlar, bu sebeple, okur yazar ve akli erer tabakanın dinî fikirlerinin sarsılmasına pek fazla bir tesir icra edemiyorlardı; fakat bu devlet kurulduktan, bilhassa Mısır'da yerleşerek, şii akidelerini bir ilim halinde tedvin, telkin ve neşre başladıktan sonra islam dünyası şii hakimiyetine girmek gibi büyük bir tehlike ile karşı karşıya geldi.

Filhakika Mısır'daki Fatımî halifesi el-Hakim, Kahire'de ve Fustat'ta "Dar ül-Hikme" namıyla müesseseler kurmuş, buralarda okuyan öğrencilere şii akidelerini talim ve telkin ederek her tarafa göndermeğe başlamıştı. Bu tehlikeyi ilk sezen ve gören, Selçuklular devletinin büyük ve müdebbir veziri Nizam ül-Mülk olmuştur. Nizam ül-Mülk, Türkistan'ı, Horasan'ı ve Anadolu'yu, tedbiri sayesinde şii propağandasının girmesinden ve akidelerinin yerleşmesinden kurtarmıştır. O, bunun için, Nişabur'da ve Bağdad'da ilk medreseleri tesis etmiş, o çağın en kuvvetli sünnî ulemasını buralara yerleştirerek çok sayıda sünnî alimi yetişmesini temin etmiştir ki bilhassa Bağdad'daki Medrese-i Nizamiye'nin, Anadolu'da hemen biraz sonra tesis edilen çok sayıdaki medreselere bilginler yetiştirmekte ve bu bölgede ehl-i sünnet akidelerinin kökleşmesinde büyük rolü olmuştur. Daima dinî-siyasî ihtilaller doğuran şiiğin revaç bulmaması ve yayılmaması bu sayede mümkün olmuş, bu sünnî medreseler vasıtasıyla sağlam din kültürü

ve sevgisi telkin edilen Anadolu türkleri devrin bozuk ahlakına, yüzyıllarca devam eden Haçlı ordularına göğüs gererek temiz ahlakı ve savaşçılığıyla, Türk ve islâm âlemini mutaassıp batının taarruz ve tasallutundan kurtarmıştır.

Bibliyografya :

- 1 — Taberî, Tarih ül-Ümem ve'l-Mülûk, Mısır, 1939;
- 2 — İbn ül-Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, Mısır, 1353;
- 3 — Şahrîstânî, el-Milel ve'n-Nihal, Mısır, 1948;
- 4 — Abdülkahir Bağdadî, el-Fark Beyn el-Firak, Mısır, 1948.
- 5 — Müneccim Başî Ahmed, Sahayif ül-Ahbar, İstanbul;
- 6 — R. Dozy, Tarih-i İslâmiyet, çeviren Abdullah Cevdet (Karlıdağ), Mısır, 1908;
- 7 — Yakut al-Hamavî, Mu'cem ül-Buldan, Beyrut, 1955.
- 8 — Nasr b, Müzâhim al-Minkarî, Vak'atu Siffîn, Mısır, 1365.
- 9 — İbn-i Kuteybe, el-Maarif, Mısır, 1934.
- 10 — Zehebî, Tarih ül-İslâm, Mısır, 1367-1369.

